

KULTŪRŲ KRYŽKELĖS: SAVASTIS IR SVETIMYBĖS

DVIEJŲ TAUTOS KULTŪRŲ KONCEPCIJA IR BAJORIŠKOJI LIETUVIŲ KULTŪRA

Tauta, kaip dvasingų būtybių bendruomenė, tam tikra prasme yra kultūros fenomenas: ji yra ir kultūros kūrėja, ir tos kultūros vaisius. Tautos modernėjimo kelyje formuojantis šiuolaikinėms etnopolitinėms bendrijoms, itin svarbu nacionalinės kultūros tapšmas. Irstant senajai Europos visuomenei, susiduriant viešpataujančio bajorų luomo ir žemutinių sluoksnių kultūriniam interesams bei tikslams, rungiantis kosmopolitinėms (elito) ir etninėms (valstietijos) tendencijoms, klostėsi nacionalinių kultūrų kontūrai. Europos kultūrai nuo Italijos Renesanso laikų būdinga tai, kad modernios tautos kultūra ima skleisti trečiojo luomo erdvėje. Būtent miestietiškoje aplinkoje labiausiai atsiskleidė luominių skirtumų nykimo, kultūrinės integracijos ir demokratėjimo tendencijos. Centrinės Europos ir jos rytinio pakraščio šalių istorijoje panašūs reiškiniai subrendo Šviečiamajam amžiaus epochoje, t. y. XVIII amžiaus antrojoje pusėje. Tuometinėse vokiečių kunigaikštystėse klestėjo tikras kultūrinis „prancūzmetis“, visose dvasinio gyvenimo srityse buvo demonstruojami aristokratijos pranašumai, didžiuojamasi civilizacijos laimėjimais, kuriuos nuo žemutinių visuomenės sluoksnių saugojo luominiai ir juridiniai slenkščiai. Panaši situacija tuomet buvo ir Lenkijoje bei Lietuvoje. Platūs kultūriniai kontaktai su Vakarais lėmė tam tikrą kultūrinio kosmopolitizmo madą, noriai buvo prancūzuojama, taip pabrėžiant bajorijos skirtumus nuo paprastos liaudies. Vokiečių žemėse Šviečiamajam amžiui buvo būdinga staigiai išsiplėtę buržua ir inteligentijos kultūriniai interesai: imta prisiminti tautinės kultūros vertybes, rūpintis vokiečių kalbos prestižu ir integruoti į elitinę kultūrą liaudiškus elementus. Ši etnokultūrinė situacija, anot žymaus kultūros istoriko Norberto Eliaso, sukėlė tikrą papročių ir tradicijų karą. Susiklostė tokia padėtis, kad vienos tautos viduje gyvavo kelios kultūros. Vokietijoje tai buvo feodalinės aristokratijos „civilizacija“, orientuota į visam mėlyno kraujo luomui universalias vertybes, ir jai opozicinė trečiojo luomo „kultūra“, propaguojanti vokiečių tautinį atskirumą, unikalią tautinę dvasią ir liaudies dvasinio gyvenimo vertingumą¹. Goethe's (Gėtės) ir Herderio kartos nuopelnas, kad vokiečių kalba nugalėjo aristokratinį abejingumą viskam, kas tautiška ir kas siejasi su paprastos liaudies gyvenimu.

Ar tą patį kultūros permainų ritmą patyrė Lenkijos ir Lietuvos visuomenė paskutiniaisiais bendros valstybės egzistencijos metais? Kur link krypo kultūros demokratėjimo tendencijos Lietuvoje Rusijos viešpatystės sąlygomis? Lietuvos bajoriškoji kultūra mūsų istoriografijoje vertinama labai prieštarinčiai. Kai kas ją laiko svetimybe, iš Lenkijos atneštu reiškiniu, o visa, kas lietuviška, siejama su liaudies gyvenimu. XIX amžiaus Lietuvos visuomenės sandara buvo archajiška. Tas pat pasakytina ir apie kultūrą. Lietuvos magnatai ir bajorai savo atskirybę nuo kitų visuomenės sluoksnių pabrėždavo kuo tik įstengdami – lenkų ir prancūzų kalbos vartojimu, drabužiais, manieromis. Visa tai mūsų literatūra dažniausiai interpretuoja vien kaip „sulenėjimą“. Tačiau reikalas kur kas sudėtingesnis, nes beveik visi tarpusavy lietuviškai nekalbėję Lietuvos bajorai kalbos nelaikė tautinės priklausomybės kriterijumi. Meilės Lukšienės nuomone, nors daugelis bajorų buvo atitrūkę nuo etninių vertybių ir

¹ Norbert Elias, *Przemiany obyczajów w cywilizacji Zachodu*, Warszawa, 1980, p. 45–46.

kalbos, tačiau rėmėsi LDK politinio atskirumo ir LDK pilietinės ištikimybės tradicija. Buvo „aiškiai nutuokiamas gal ne tiek stipriai didikų, kiek bajorų LDK kultūros bendrumas, tam tikras jos savitumas, kurį Lietuvos bajorai išlaikė ligi pat XX amžiaus².

Kad bajoriškoji Lietuvos XIX amžiaus kultūra yra *savastis*, o ne *svetimybė*, įrodinėjo ir Mykolas Biržiška savo veikale *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*:

Seniai jau pasakyta ir dažnai kartojama teisinga pastaba, jog *lietuvybė* (tautinė gyvybė) *išliko po šiaudiniu stogu*, tik klaidinga iš čia išvada – taip pat kartojama – jog tikrai valstiečiai (valsčionys, sodžionys, sodiečiai, kaimiečiai), tad liaudis (palyg. lenkų lud, rusų liudi – žmonės), vieni bebus ją išlaikę, taigi jog esanti išlaikyta tik kaimo *lietuvybė*. Kad ji sudarė vyriausią, tvirčiausią ir seniausią naujybinės lietuvių kultūros pagrindą, tai tiesa, kuri betgi reikalinga dar papildyti tuo, kad lietuvybei išlaikyti nemažai svėrė ir po tokiu pat šiaudiniu stogu seniau gyvenusi bajorija, kurios įtaka reiškiasi tajai pat kaimo ir tautos kultūrai.³

Lietuvos bajorai ir jų kultivuojamas dvasinis gyvenimas Biržiškai – *savija*, lietuvių tautos *savastis*, nepaisant išorinių įtakų, demonstruojamo pranašumo prieš kitus luomus bei pabrėžtinio lenkavimo ir prancūzavimo. Šiai lietuvių bajoriškosios kultūros sferai priskirtinas ir XIX amžiaus pirmosios pusės katalikų bažnytinio gyvenimo paviršius, nes aukštieji Lietuvos Bažnyčios dignitoriai iki pat šio amžiaus vidurio buvo daugiausia bajorai.

Pripažinę, kad bajoriškoji kultūra yra mūsų atgimimo kultūros *savastis*, turime stabtelėti ties kita ne mažiau svarbia ir ne mažiau prieštaringa problema. Lietuvoje, kaip ir kituose Centrinės Europos kraštuose, XVIII amžiaus pabaigoje–XIX amžiaus pradžioje viešpatavo bajoriškoji kultūra, tačiau opoziciją jai ne taip lengva identifikuoti. Mat Abiejų Tautų Respublikoje nesusiformavus trečiajam luomui tikrąja to termino prasme, negalėjo būti nė kalbos apie tą luomą atitinkančią kultūrą (visos Lietuvos kontekste vadintą subkultūra). Miestų gyventojų – žydų, vokiečių, lenkų ir kitų mažesnių etnokonfesinių grupių – izoliacija ir uždarumas neleido jų kultūrai pretenduoti į vientisą, savarankiškos trečiojo luomo kultūros statusą, tuo labiau tapti kitų tautos kultūrų integracijos pagrindu. Tas pasakytina ne tik apie Lietuvos, bet ir apie Lenkijos Karalystės, anuomet gerokai toliau pažengusios demokratizacijos ir liberalizacijos link, kultūros sandarą atgimimo laikotarpiu. Be abejo, bajoriškojoje Lietuvos kultūroje ryškėjo opozicija miestui, kaip visokiausių blogybių katilui. Dar XVIII amžiuje buvo rašoma, kad „miestas – tai nedorybių ir melo lizdas“⁴. Tačiau ši opozicija toli gražu neprilygo kad ir vokiečių „civilizacijos“ (aristokratijos elito) ir „kultūros“ (trečiojo luomo) konfliktui.

XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvoje klostėsi kiek kitokia etnokultūrinė struktūra. Prieštaravimai tarp viešpataujančio bajorų luomo kultūros ir galutinai nesusiformavusio trečiojo luomo dvasinio gyvenimo nebuvo esminiai, nelėmė nacionalinės lietuvių kultūros istorinio kelio, tik žymėjo jos kelkraštį. Tačiau Lietuvos kultūrinės kolizijos buvo labai skaudžios, pirmiausia ten, kur susidurdavo privilegijuoto luomo ir valstietijos kultūriniai interesai. Jie buvo labai skirtingi, jų suvokimas taip pat skyrėsi. Valstietijos sąmoningumo, individualumo daigai dar tik kalėsi, kultūriniai liaudies poreikiai buvo labai elementarūs. Net didžiausi etninės kultūros lobiai kolektyvinėje atmintyje, papročiuose, tradicijose, ypač kalboje, buvo išsaugoti be sąmoningų pastangų. Tai pastebėjo ir įvertino pirmiausia bajorų šviesuomenė, pradėjusi ieškoti savo tautinio individualumo šaknų. Nuo liaudies tradicijų ignoravimo, nuo lietuvių kalbos niekinimo buvo kryptama jų supratimo, pažinimo, rinkimo, tyrinėjimo ir aukštinimo link. Itin jautriai į šiuos pokyčius reagavo žemutiniai lietuvių bajorijos sluoksniai, kurie nebuvo labai nutolę nuo liaudies.

² Meilė Lukšienė, *Demokratinė ugdymo mintis Lietuvoje. XVIII a. antroji pusė*, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 11.

³ Mykolas Biržiška, *Lietuvių tautos kelias į naują gyvenimą*, t. 1: *Galvojimai apie tautą savyje ir kaimynų tarpe*, Los Angeles: Išleido Lietuvių dienos, 1952, p. 51.

⁴ Janusz Tazbir, *Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty*, Warszawa, 1978, p. 17.

Opozicija tarp bajoriškios ir liaudiškios kultūros buvo savotiškai įteisinta tuomet, kai šviesuomenė žemutinių visuomenės sluoksnių dvasinį gyvenimą ėmė pripažinti esant kultūra. O iki XIX amžiaus pradžios liaudies papročiai ir tradicijos, folkloras ir kalba buvo suvokiami ne kaip kultūros, o tik kaip *žmogiškosios natūros* dalykai. Jais galima žavėtis, mėgautis, juos galima fiksuoti ir tirti, bet tik kaip įspūdingos natūros, primityvios gyvensenos produktus, kuriuos būtinai reikėjo „sukultūrinti“. Ano meto spaudoje ginčytasi, ar galima publikuoti liaudies dainas jų profesionaliai neapdorojus, t. y. nepakėlus į „kultūros rangą“, kuris buvo matuojamas universaliais civilizacijos matmenimis. Todėl neretai folkloro pavyzdžiai prieš patekdami į spaudą būdavo kultūrinami: keičiama leksika, taisoma eilėdara. Tačiau Ksavero Bogušo, Juozapo Arnulpo Giedraičio, Antano Strazdo, vėliau Simono Stanevičiaus, Simono Daukanto, Motiejaus Valančiaus karta sugebėjo įrodyti, kad lietuvių liaudies kultūra yra ne tik savarankiškas ir gyvybingas reiškinys, bet ir tvirčiausias tautinės kultūros pamatas, be kurio neįmanomas ir pačios tautos atgimimas.

Konstatuojant tokią XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvos kultūros sandarą, kai viena virš kitos (daug rečiau – viena šalia kitos) egzistavo dvi ganėtinai skirtingos kultūros, būtina pabrėžti, jog tarp jų visą laiką buvo autentiškas ryšys. Jį lėmė tam tikras bajoriškios ir liaudiškios kultūros homogeniškumas. Ir viena, ir kita pirmiausia buvo tos pačios, rustikalinės, arba kaimo, kultūros sudėtinės dalys. Kaimo (jau nekalbant apie bajorkaimį, arba „akalicą“) ir dvaro dvasinis gyvenimas turėjo kur kas daugiau panašumų, negu jų rastume palyginę dvaro ir miesto kultūras. Ir dvaras, ir kaimas buvo opozicija miestui. Iš čia, kaip pastebėjo Janusz Tazbiras (Janušas Tazbiras), XVIII–XIX amžiaus Lietuvoje ir Lenkijoje sukurtuose literatūros kūriniuose kaimo gyvenimo idealizacija buvo tokia stipri, kokios nebuvo nei prancūzų, nei anglų, nei vokiečių literatūros istorijoje⁵. Panašumų būta ir tarp valstiečių bei bajorų moralinių normų. Lenkų literatūros istorikė Alina Witkowska (Vitkovska) labai taikliai yra pastebėjusi, kad bajorų gyvenime greta riteriškų aksesuarų buvo labai populiarius artojo įvaizdis, šv. Izidoriaus garbinimas. Taigi idealai – agrariniai, pasaulio ribos – savo akimis regėto valsčiaus ribos⁶. Kaimo gyvenimo idealizacija literatūros kūriniuose neretai siejosi su saiko apologija: mentalinėje erdvėje buvo aukštinami saikingo turtejimo, saikingo pažinimo, kitaip tariant, konservatyvizmo principai. Ribotų galimybių suspaustas valstiečio kiemas gyveno kiek kitokių formų, tačiau panašaus ritmo gyvenimą.

Kita vertus, nuolatinę sąveiką ir universalių kultūros vertybių perimamumą tarp dvaro ir kaimo laidavo tai, kad abi vienos tautos kultūros buvo krikščioniškos ir, kas dar svarbiau, – katalikiškos. Mykolas Biržiška rašė:

Aišku, jog kunigai bajorai, net iš dalies ir nebajorai, buvo bajoriškios kultūros perteikėjai kaimo visuomenei. Tikrai baudžiavų gadynei baigiantis ir ypačiai baudžiavas panaikinus į kunigus gausingai einant kaimiečių sūnums, bajoriškas bažnytinio gyvenimo raugas eina silpnyn, bet dar ilgai, bemaž iki XIX a. pabaigos ir net XX a. pradžioje, taigi aiškiai jau pasireiškus tautiniam lietuvių sąjūdžiui ir kunigams gyvai jame dalyvaujant, net karštų muziksūnių „litvomanų“ klebonijose netrūko bajoriškų tradicijų.⁷

Anot Biržiškos, net

Didysis lietuvių patriotas ir rašytojas, toks, rodos, aiškus kaimo žmogus ir kovotojas už visuomenės nelygybių išlyginimą, iškalbingas ir populiarius savo tautoje demokratas kun. Juozas Tumas-Vaižgantas ligi pat savo mirties (jau Nepriklausomoje Lietuvoje) savo kalboje, elgsenoje ir net galvosenoje nenusikratė bajoriškose klebonijose ir

⁵ Ibid., p. 18.

⁶ Alina Witkowska, *Slawianie, my lubim sielanki...* Warszawa, 1972, p. 86–87.

⁷ Biržiška, op. cit., p. 59.

dvaruose įtrintų pusbajoriškos kultūros savybių.⁸

Taigi šita pusbajoriška kultūrinė tradicija, persmelkianti visą Lietuvos XIX amžių, ir buvo viešpataujančio elito kultūrinių pradų ir liaudiškosios kultūros autentikos susidūrimo laukas. Jame dygo naujos lietuvių tautinės kultūros daigai – Stanevičiaus, Poškos, Valiūno, Daukanto ir Valančiaus iškilūs kūriniai.

VILNIAUS UNIVERSITETAS – LIETUVOS KULTŪROS CENTRAS 1803–1831 METAIS

XIX amžiaus Lietuvos kultūriniame gyvenime Vilniaus universitetas neabejotinai turėjo didžiausios reikšmės. Būdamas elitinės kultūros oazė ne tik Lietuvoje, bet ir visose buvusios unijinės valstybės žemėse, jis iškilio ant etniškai heterogeniškos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūrinių tradicijų pamato. Apie šią mokslo įstaigą nemažai rašyta ir lenkiškai, ir lietuviškai. Solidžiausia studija – tritomė *Vilniaus universiteto istorija*. Imperatoriškojo universiteto (1803–1831) veiklai nušviesti čia skiriama beveik trečdalis II tomo. Nors faktografinė medžiaga ir gerokai prasiplėtė, visgi tebediskutuojama dėl universiteto poveikio modernios lietuvių kultūros raidai.

Tikroji Vilniaus universiteto reikšmė atsiskleidžia tik visos Rusijos Švietimo istorijos kontekste. Įsidėmėtina, kad Edukacinės komisijos ir Vyriausiosios Lietuvos (vėliau – Vilniaus) mokyklos patirtimi, jos struktūra ir statutu pasinaudojo Aleksandro I vyriausybė reformuodama visą Rusijos švietimo sistemą. 1803 metų vasario 5 dienos aktu dėl mokyklų sutvarkymo imperija buvo suskirstyta į 6 švietimo apygardas – kiekvienai jų turėjo vadovauti universitetas. Tad be veikusių Vilniaus, Dorpato ir Maskvos universitetų, turėjo būti sukurtos panašios aukštojo mokslo įstaigos Peterburge, Charkove ir Kazanėje.

1803 metų balandžio 16 dienos aktu Vilniaus vyriausioji mokykla buvo pavadinta Vilniaus imperatoriškuoju universitetu. Caro pasirašytas aktas, susidedantis iš 22 straipsnių, užtikrino „visiems laikams gyvavimą senovinio Vilniaus universiteto, įkurto 1578, o atnaujinto 1781 m.“ Jame buvo suformuluoti ir pagrindiniai universiteto statuto, patvirtinto tų pačių metų gegužės 30-ąją, principai. Vilniaus universitete numatyta dėstyti ne tik „visus mokslus“, bet taip pat „dailę ir laisvuosius menus“. Universiteto tikslas – „duoti išsimokslinimą visiems luomams ir visokioms valstybės tarnyboms“⁹. Tad Vilniaus imperatoriškojo universiteto profilis, į studijų programas įtraukus dailę ir laisvuosius menus bei įvairius žemės ūkio mokslus, labai prasiplėtė ir jo vaidmuo Lietuvos kultūros istorijoje dar padidėjo.

Pagal universiteto ir Vilniaus švietimo apygardos statutą jam priklausė net aštuonios – Vilniaus, Gardino, Minsko, Mogiliovo, Vitebsko, Kijevo, Voluinės ir Podolės – gubernijos, kuriose gyveno beveik 9 milijonai gyventojų¹⁰. Vilniaus universitetas ne tik kontroliavo milžiniškos apygardos švietimo reikalus, bet ir buvo pati didžiausia aukštoji mokykla visoje Rusijos imperijoje.

Universitetui vadovavo trejiems metams renkamas rektorius, kuris buvo tiesiogiai pavaldus vadinamajam kuratoriui. Šis privalėjo prižiūrėti universiteto veiklą, tarpininkauti tarp jo ir Švietimo ministerijos ir, kaip tiesioginis caro atstovas, galėjo kištis į universiteto reikalus, tuo ribodamas paties caro suteiktą autonomiją. Tas kišimasis nebuvo itin žalingas, kol kuratoriaus pareigas 1803–1823 metais ėjo Aleksandro I jaunystės draugas Adomas Jurgis Čartoriskis. Tačiau prasidėjus caro valdžios represijoms prieš profesorių ir studentų organizacijas, kuratoriaujant K. Liveniui (1824–1826) ir ypač

⁸ Ibid.

⁹ Cituojama iš *Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940*, Vilnius: Mokslas, 1977, p. 10.

¹⁰ Meilė Lukšienė, *Lietuvos švietimo istorijos bruožai XIX a. pirmojoje pusėje*, Kaunas: Šviesa, 1970, p. 36–37.

liūdnei pagarsėjusiam senatoriui Nikolajui Novosilceviui (1826–1832), ši aplinkybė labai pakenkė Vilniaus universitetui.

Neilgoje imperatoriškojo universiteto veiklos istorijoje išskirtini trys etapai. Pirmasis – 1803–1814 metai, kai universitetas tarsi iš naujo kūrėsi, brandino naujas struktūras. Tuo metu rektoriavo Jeronimas Stroinovskis (iki 1806 metų) ir Jonas Sniadeckis (iki 1815 metų). Pastarasis daug nusipelnė apsaugodamas universitetą nuo grėsusio nusiaubimo per 1812 metų karo kampaniją. Antrasis etapas – 1814–1823 metai laikomi universiteto klestėjimo laikotarpiu. Tuo laikotarpiu rektoriaujant Simonui Malevskiui (1816–1822) ir Juozapui Tvardovskiui (1823–1824) Vilniaus aukštoji mokykla savo moksliniais darbais, pažangiomis studentų draugijomis, ryšiais su svarbiais užsienio mokslo centais pagarsėjo ne tik Rusijos imperijoje, bet ir Europoje. Čartoriskiui pasitraukus iš kuratoriaus pareigų, prasidėjo trečiasis universiteto gyvavimo laikotarpis, pasižymėjęs šiurkščiu caro valdžios kišimusi į akademinį gyvenimą, tačiau aukštas mokslinis ir pedagoginis lygis dar buvo išlaikytas. Net ištrėmus iš Vilniaus populiariausius humanitarus Joachimą Lelevelį, Igną Žegotą Onacevičių, Igną Danilavičių, Juozapą Goluchovskį universiteto gyvenimas visiškai neapmirė. Studentų vis daugėjo: 1824 metais buvo imatrikuluota 900, o 1830 – jau 1321 studentas¹¹.

Per palyginti trumpą savo egzistavimo laikotarpį imperatoriškasis Vilniaus universitetas gana smarkiai keitėsi. Pirmuoju raidos etapu, ypač rektoriaujant Stroinovskiui, dėstoma buvo daugiausia lotynų kalba, kai kurie kursai skaitomi prancūziškai, angliškai ir labai retai – lenkiškai. Čia, anot Mykolo Biržiškos, lėmė ne tik sena akademinė tradicija, bet ir tas faktas, kad universitete, ypač Medicinos ir Gamtos mokslų fakultetuose, didelė dalis profesorių buvo atvykėliai iš Vakarų Europos. 1803 metų universiteto statute net nebuvo numatyta dėstyti lenkų kalbą ir literatūrą¹². Bet Sniadeckio dėka lenkų kalba pamažu ėmė įgyti atskiro objekto, o vėliau ir dėstomosios kalbos statusą. Štai 1811 metais Sniadeckis rūpinosi papildyti retorikos ir literatūros katedros programą lenkų kalbos dalykais, nors tam ir priešinosi garsusis Gotfrydas Ernestas Grodekas, pats kilęs iš suvokietėjusių lenkų. Nors nuo 1812 metų imta dėstyti lenkų kalbą, magistrų ir daktarų disertacijos turėjo būti rašomos lotyniškai. Tik nuo 1816 metų lenkų kalba įsiveržė ir į auditorijas. Kita vertus, lenkų kalba vyravo universiteto gyvenime, studentų ir dėstytojų santykiuose. Aptarnaudamas plačią buvusios LDK teritoriją, ypač bajoriškuosius sluoksnius,

universitetas gavo įvairiautę lietuvių, gudų ir iš dalies lenkų bei [...] ukrainiečių auditoriją, bet jau nuo Edukacinės komisijos laikų išėjusią tik lenkišką mokyklą, tad gan vienalybę lenkų kultūros prasme [...].¹³

Tai buvo senosios, etniškai heterogeniškos LDK kultūros bruožas. Tačiau modernios, nacionalinės lietuvių kultūros formavimuisi – nepaisant lietuvių kalbos ignoravimo – svarbiausia buvo akademinis universiteto studijų lygis, mokslinė kompetencija. Anot tuometinio universiteto klausytojo, žemaičio, Valančiaus draugo, Kijevo universiteto teologijos profesoriaus Tadeušo Dobševičiaus, „pagal tai, kiek kilo švietimas, plito taip pat supratimas žmogaus teisių, dėl kurių užtikrinimo pradėjo kurtis draugijos tarp jaunuomenės [...]“¹⁴. Būtent tokį švietimo lygį garantavo universitetas ir iš dalies jo puoselėjama švietimo sistema. Šviesuomenės, inteligentijos formavimasis buvo sąlyga, be kurios neįsivaizduojama nacionalinės kultūros genėzė.

Pastebėtina ir tai, kad nors Vilniaus švietimo apygardą sudarė 8 gubernijos, tačiau iš vakarinių buvusios LDK žemių, t. y. vien tik iš Vilniaus gubernijos, kilę studentai sudarė apie 40 procentų visu

¹¹ *Vilniaus universiteto istorija. 1803–1940*, p. 26.

¹² Mykolas Biržiška, *Senasis Vilniaus universitetas: Vardų ir veikalų atranka*, Londonas: Nidos knygų klubo leidinys, 1955, p. 40.

¹³ *Ibid.*, p. 41–42.

¹⁴ Tadeusz Dobszewicz, *Wspomnienia z czasów, które przeżyłem*, Kraków, 1883, p. 85–86.

besimokiusių universitete¹⁵. Tai siejosi su tradicine Vilniaus gubernijos, ypač Žemaitijos, mokyklų padėtimi: jų tinklas buvo gerokai tankesnis negu rytinėse švietimo apygardos gubernijose.

Dobševičius šitaip apibūdino žemaičių išsilavinimą:

Be abejonės, mokyklų ir mokyklėlių Žemaitijoje buvo pakankamai, kad pakeltų civilizaciją. Kiekvienas gyventojas turėjo tada pašonėje parapiinę mokyklėlę, o aukštesnę mokyklą ne toliau, kaip už dviejų trijų mylių. Mokinio išlaikymas kainavo taip mažai, kad ne tik bajoras arba ekonomas iš savo lėšų, bet net činšininkas ir valstietis galėjo atiduoti savo vaikus į mokyklą. Tad iš tiesų besimokančių buvo daug. Daugiau negu pusė žemaičių gyventojų mokėjo skaityti, ir retai ką iš vyrų, taip pat moterų, galima buvo pamatyti bažnyčioje be maldaknygės.¹⁶

Sykiu buvo suvokiama, jog „rašto pažinimas ir civilizacija apskritai yra skirtingi dalykai“¹⁷ ir kad elementaraus švietimo populiacija nėra vienintelė kultūros modernėjimo prielaida. Kodėl esant tokiam mokyklų tinklui Lietuvos kultūros lygis kilo labai pamažu? Dobševičiaus, pagaliau Daukanto, aplinkoje priežastys buvo gerai suvokiamos:

Beveik pusė besimokančios jaunuomenės priklausė valstiečių klasei, kuriai buvo užkirsti keliai į visas visuomeninio gyvenimo sritis. Niekur kitur nerasdama laisvo priėjimo arba braudamasi per didžiausius vargus, ta jaunuomenė perpildydavo vienuolynų noviciatus ir visas senosios Lenkijos provincijų seminarijas. Todėl visur [vienuolių] ordinuose ir dvasininkijoje buvo pilna žemaičių, o gimtoji žemė ištuštėdavo ir beveik nuskursdavo. [...] Be to, mokyklinis auklėjimas apskritai nekrepė dėmesio į ruošimą naudingų ir išprususių amatininkų, kaimo ūkininkų ir gabių fabrikantų, taip pat ir vietinės sąlygos neskatinė užsiimti šiais dalykais. Net neturtingam bajoraičiui, kurio nevaržė visuomenės ryšiai, kas liko? Tik štai kas: arba stvertis dvasininkų luomo, arba palestros [advokato darbo], arba tarnystės prie dvaro.¹⁸

Vilniaus universiteto reikšmė esant tokiai situacijai tuo labiau išskirtina, kad pirmąsyk Europoje čia buvo įkurta Agronomijos katedra, o Vilniaus meno mokykloje, t. y. Dailės ir architektūros katedroje, galėjo prasilavinti ir amatininkai. Universiteto auditorijos nebuvo užveriamos Vilniaus publikai. Kaip rašė amžininkai,

jaunimas miniomis brovėsi į šią mokslo šventovę, net moterys užsėsdavo suolus, ir ne tik tada, kai Lelevelis ar Goluchovskis iškalbingai dėstė istoriją bei filosofiją, bet ir tuomet, kai Sniadeckiai, Jundzilas arba kuris nors kitas talentingas profesorius aiškino tiksluosius ir gamtos mokslus.¹⁹

Intelektualinio potencialo augimas, naujų laikų mąstysenos daigai, iš Vakarų nešamos idėjos skatino prisiminti praeitį ir ugdė tautinę savimonę. Lituanistinis universiteto studentų sąjūdis ta prasme nebuvo kokia nors netikėta išimtis, o dėsningas dalykas. Nors universiteto bibliotekininko pavaduotojo ir adjunkto Kazimiero Kontrimo iškelta lietuvių kalbos lektorato idėja nebuvo realizuota, nors universiteto cenzoriai kliudė kai kurių lietuviškų knygų leidybą, tačiau vargu ar Stanevičiaus ir Daukanto karta gali būti įsivaizduojama be *Alma Mater Vilnensis*.

Ne vien švietimo ir aukštojo mokslo reikalai tiesiogiai ar netiesiogiai priklausė nuo imperatoriškojo Vilniaus universiteto. Su juo buvo susijusi bemaž visa institucinė Lietuvos kultūros sandara. Universiteto profesorių iniciatyva Lietuvoje atsirado ir pirmosios mokslo bei kultūros draugijos: Medicinos (1805), Labdarybės (1808), Spaudos (Tipografijos) (1818) ir kitos. Universitete

¹⁵ Lietuvos TSR istorija, t. 1: Nuo seniausių laikų iki 1917 metų, Vilnius: Mokslas, 1985, p. 261.

¹⁶ Dobszewicz, op. cit, p. 72–73.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Ibid., p. 85.

susikoncentravo mokslo tiriamasis darbas, knygų leidyba, o per kultūrinės draugijas buvo veikiamos visos elitinės kultūros sritys.

Kita vertus, kaip rašė prancūzų istorikas Danielis Beavuois (Bivua), Vilniaus universitetas ir visa su juo susijusi institucinės kultūros sistema vis dar įėjo į krašto feodalinės aristokratijos domeną. Kuratoriaus, garbės globėjo, besirūpinančio viena kuria vidurine mokykla ar kuria kita universitetinės sistemos grandimi, pareigybė davė galimybę aristokratijai tiesiogiai veikti kultūros raidą. Tai buvo bendro Lietuvos atsilikimo padarinys. Jis ne tik kliudė kylančiai inteligentijai susiformuoti į atskirą, save suvokiančią socialinę grupę, bet apskritai ribojo intelektualinio darbo galimybes. Universiteto auklėtiniai nori nenori pakliūdavo į tą situaciją, kada, anot poeto Valiūno, tik tas, „Kas turi pilną dėžutę auksinų, / tas teatsiduoda visiškai mokslo valiai“²⁰.

Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas, *Carų valdžioje: Lietuva XIX amžiuje*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, p. 236–247.

²⁰ Silvestras Valiūnas, *Ant marių krašto*, Vilnius: Vaga, 1976, p. 203.